

N A G Y V Á R A D

TABÉRY GÉZA

A KÉTARCÚ VÁROS IFJÚKORA.

A maradandóság mindig elkerülte, ezért maradt minden időben fiatal. Ezért élt polgáraiban igen kismértékben városhagyomány. Ifjúsága olykor a ledérség pereméig tombolta magát. De a hagyományok kötőerejének híján nemritkán tudott első vonalban nekilendülni a haladásnak, fejhosszal előzni magánál nagyobb, jelentősebb városokat.

Ez ő, Nagyvárad, a kiszámíthatatlan! Gátlás nélküli szeszélyek kendőzött leányasszonya, kinél éppoly kevésbé lehet meglepő egyik pillanatban az önfeláldozás lendülete, mint a másikban a rideg számítás. Ma művelt, nagyvonalú, hogy holnap már közönségesnek, felületesnek vagy olcsó szemfényvesztőnek mutassa magát Mérheterlenül rátart arra a hitére, hogy Adyt ő „adta” az irodalomnak, de minden ezer polgára közül egy ha tudja, hogy falai között virágzott legékesebben a magyar renaissance. Istennőt faragott Ady Lédájából, de hatvan esztendeig hagyta jeltelen sírban porladni Fráter Erzsikét, Madách Éváját, feleségét. Hivalkodik az utolsó békeesztendőök szörnyű szecessziójában épült palotáival, miközben a közönyig elunja ama kevés régi, szép építészeti emléket, amit főként a barokk és neoklasszikus korban felejtett itt az utolsó jóízlés.

Kiszámíthatatlan a romantikája! . . .

Körösparti vadgesztenyesoros sétányán Szacsvay Imrének, az 1849-es, Habsburgokat detronizáló vértanúnak szobra áll, s a Bóné-kút felé eső temetőjében alussza örök álmait az a Rulikowszky Kázmér, volt orosz hadseregbeli lengyel százados, aki ugyancsak negyvenkilencben dzsidásaival együtt kivált az orosz armádiából, hogy melléje álljon a magyar ügynek. Né-

hány évvel ezelőtt csaknem ugyanegy napon, Mindszentekek estéje körül, a váradi kommunisták talpig vörösre mázolták be a Szacsvay-szobrot, nemzeti érzelmű polgárai pedig ugyanekkor összebészélés nélkül gyújtottak egy-egy szál gyertyát a Rulikowszky-síron, hogy a szürke gránit obeliszkemlék ezer gyertyának fényességében ragyogott.

Mi az, ami a peceparti várost e könnyed lelki Janus-acra nagy idők során megmintázta?!

*

Peceparti várost említettünk. Némi vállveregetéssel nevezik Váradot hol peceparti Athénnek, hol peceparti Párizsnak az idegenek. S a megjelölésben a szelíd, enyelgő gúny legyalulásával is marad alap. A Pece-patak nélkül alig épült volna Nagyvárad oda, ahol áll, s alig fejlődött volna azzá, ami ma. A várostól hét kilométernyire évezredek óta ontja negyven fokos forró, kénes gyógyvizét két forrás a mai Püspök- és Félix-fürdő felől. A két forrás egyesüléséből keletkezett meleg patakot Hév-víznek, Hévjónak hívták az Árpád-korban, s a Hévjónak lett újabban Pece a neve. A Pecevíz ezelőtt kilencszáz évvel ott ömlött Várad tulajdonképpeni folyójába, a Körösbe, ahol ma is áll a Vár. Azt a megbecsülhetetlen jótéteményt szolgáltatja e meleg, kénes patak az őt befogadó nagyobb folyónak, hogy habjait téli időben sem engedi jéggé kérgesedni a torkolat táján. Idők sojflán egészségi szempontokból messze az eredeti medertől vezették a város határában a Körösbe a melegvérű Pecét. De a város fejlődése, szétterpeszkedése ismét elérte a félrevezetett patakokat. Várad elválaszthatatlan párja, hűségese szerelmese marad mindörökre az illatos víznek! . . .

Szent László király állítólag vadászat közben kedvelte meg a Körös és a Hévjó összefolyásánál alakult szigetét, amelyen monostort, később püspökséget létesített, sőt ezerkilencvenötben maga is örök szállásra vonult ez alapításának sírboltjába. Az alapítás helyét

gondosan, nagy területen körülsáncolták, palánkkal, fátornyokkal, majd erős kőfallal megerősítették. Így keletkezett a váradi Vár.

Pár évtized tünik tova csupán Szent László temetése óta, amikor II. István a Körös túlsó, hegyfokos partján új monostornak veti meg a helyét s odaköltözteti a premontrei kanonokrendet. II. István maga is Váradon temetkezik s ettől kezdve immár két király sírjához zárandokolnak messze földekről a hívő magyarok.

Koruknak tudományai közül a premontrei szerzetesek főként a szőlőműveléssel és betüvetéssel ismergettetik meg e nyájas tájakat. A monostorok és a püspökség körül hamarosan kialakul a középkor városi élete, melynek ütemét Váradon erősen gyorsítja, hogy a város igen szerencsés helyen, a sík magyar Alföld és az erdélyi hegyek lankába szelődülő lábainak találkozáspontján keletkezett. Vásárok, a hegyi és alföldi nép primitív kincseinek cserepiaca, istenítéletek, búcsújárások színhelye már ez, ahol a Szent László-fej ereklyére történő eskü helyettesíti gyakran az egyebütt alkalmazott tűz- vagy vízpróbák borzalmait.

A virágzásnak indult kis Paradicsomra azonban csakhamar rászabadul az első vihar. Muhi-pusztá, országpusztulás ... A XIII. évszázadban a tatárjárás útján a várban nem nagyon bizakodó Rogerius kanonok írja „*Siralmas énekét*”, miután oly keserves bujdosásokból jutott ki része a Körös-vidék nádasaiban. Szent László székesegyházát felgyújtották, a lakóházak romokban, kirabolva, a lakosság vagy kardélre hányva, vagy rabszíjra fűzve: — másfél évszázad élete múltán a városnak saját poraiból kell újra élednie.

S Várad életrekelt! Életrekelt azzal a dús erővel, amely a megnyesett vesszőt jellemzi: — bujább sarjaddással, mint metszés előtt!

A királysírok tovább vonzanak. Beatrix királyné, Kőbert Károly második neje kér és kap sírhelyet először az újra felfénylő életsugarak városában. Nagy Lajos idején iskolák épülnek, 1390-ben pedig már ott

áll az újjáépült székesegyház s a püspöki palota között szabad térségen, magas márvány talapzaton a védőszent László király pompás szobra, a Kolozsvári testvérek híres alkotása. „*Ló és lovas ércből valának, tetőtől talpig aranyozva ...*”

Évszázadok küllői Zsigmond uralkodását forgatják felénk. A Zsigmond-korszak Várad életében egyike a legfényesebbeknek. Ipar, kereskedelem, építkezések! Királyi adományok az egyháznak! „*A miséket nem kevesebb mint tizennyolc pap szolgáltatja.*” S hogy a kereskedelmi élet is mennyire felélénkül, mutatja a kánokok és az olaszii meg vadkerti külvárosok vásárosainak perpatvara. A káptalan érdemesnek tartja országgyűlés elé vinni azt a panaszát, hogy a vásárosok és a püspök tisztjei a káptalani mesteremberek ablakokba kirakott árucikkeit elkobozzák, ha utánuk vámot fizetni nem akarnak.

Ahol pedig egyházi élet és ipar, kereskedelem verseng egymással a középkorban, ott csak egy lépés a tudományig, irodalomig, művészetig.

A Hunyadiak alatt Vitéz János kerül Várad püspöki székébe. Húsz éven át viseli ezt a méltóságot s az ő személyére tekintettel egyesíti Mátyás király hosszú időre a váradi püspöki széket a bihari főispánsággal.

Vitéz János udvara az olasz fejedelmekével veteledett. Várad megkapja az „*újkor múzsáinak lakhelye*” elnevezést. Olasz művészek alkotnak, építenek a nagynevű, hatalmas püspök városában. Görög és latin klaszszikusok szelleme száll Várad fölé, sőt a körösparti csillagvizsgáló révén a „*váradi meridián*” kétszáz éven keresztül olyan világfogalom, mint manapság Greenwich. A váradi csillagászati táblákból számítják ki előre a nap- és holdfogyatkozásokat. Gyakran tartózkodik Vitéz udvarában a nagyhatalmú főpap unokaöccse, Janus Pannonius, a humanista világ legragyogóbb költője is, aki egyenesen Ferrarából hozza magával a renaissance szellemet, s akit az akkori Európa nagyobbra értékelt tanítómesterénél, Guarinonál vagy költőtársánál, Galeottonál.

Vetítsük ide Berczelli Károly fordításában a költeményt, amit Janus Pannonius festett búcsúzóban a humanista Várad életéről:

*„A végtelen mezőket hó takarja
s a zöld berekre is, hol lomb virított,
most téli, zúzmarás lepel borul rá.
A Körös szép, de jobb ha indulunk tán,
a vén Dunánál vár már jó Urunk is,
fel hát az útra, társaim, siessünk!*

*Búcsúzom én, ti lanyhán buggyanó, dús
források is, nem terjed kénszagú köd
fölöttetek. Be jó is volt szemünkre
a timsós víz, mély csöndesen patakzik
s még orrunkat se bántja tiszta gőze,
fel hát az útra, társaim, siessünk!*

*Isten veled, te régi-régi könyvtár,
hol annyi híres író ismertem meg,
itt székel Főbusz is, mert helyét
elhagyta rég s a múzsák sem sietnek
Kasztáliába, hűs erdőbe vissza,
fel hát az útra, társaim, siessünk!*

*Búcsúzom tőletek, királyi szobrok,
a tűz sem foghatott ki rajtatok s a
nehéz romok sem roppantottak össze,
mikor vad lángok perzselték a várat
s a füstfelhőtől elborult az égbolt,
fel hát az útra, társaim, siessünk!*

*S te is, lovas király, rőt vértzetben,
ki roppant bárdot markolsz harcrakészen,
kinek márványövezte síri szobrát
kiverte egykor gyöngyöző verejték,
Szent László, oltalmazz s te légy vezérünk,
fél hát az útra, társaim, siessünk!”*

1474 februárjában a váradi idillt Ali szendrői basa zavarja meg. A várba ugyan behatolni nem tud, de magát az erősségen kívüleső várost elpusztítja. Házakat, emberéletet pusztítani tudott a török, — sőt fegyvertársa az 1497-ben megjelent fekete halál is, — annál kevésbbé azonban szellemet! Az ezerötyszázas évek első tizedében két egymást követő püspök: Szatmáry György és Thurzó Zsigmond éppoly lelkes barátai az irodalomnak és a művészetnek, mint volt elődjük, Vitéz. Nem hiába tagjai mindketten a híres, sőt némely vonatkozásában hírhedett dunai tudós társaságnak, a „*Sodalitas Litteraria Danubiana*”-nak, az irodalom és művészet lelke színesen szövi be magát rajtuk keresztül Nagyváradba. Thurzó Zsigmond pompás palotát épített magának faragott, alakos kövekből a renaissance stílusában.

A Dózsa-féle parasztlázadás fizetsége Várad részéről újra: lángbaborulás. Mohács viszont csak annyiban érinti közelebről, hogy püspök-főispánjának, Perényi Ferencnek zászlaja alatt háromezer váradi és bihari emberélet pusztul el Lajos királlyal. Fráter György és a Zápolyák kegyéből csakhamar országírányító szerephez jut. Falai között kötik meg a „*váradi békét*”, hogy aztán Izabella erdélyi és Ferdinánd habsburgi fennhatóságának erőpróbájában Varkocs Tamás Izabella nevében kilenc hónapos ostrommal tehesse 1557-ben földdel egyenlővé, amit nemzedékek alkotóereje megteremtett.

A mohácsi csatavesztés után, — igen rövid intermezzótól eltekintve — Várad sorsa Erdély sorsával lépett jegyességre. A vár hadászati jelentőségének későbbi, világos-szemű ítélője, Gyalókay Jenő mutatott rá, hogy „*amíg a tatárjárást követő időkben Várad Magyarországot volt hivatott oltalmazni Erdély felől, addig az ország háromrésze szakadásának korszakában az erdélyi magyarságnak vált elsőrendű végvárává: nyugat felé.*”

Varkocs Tamás győzelme főképp abban hatott ki jelentősen az elkövetkező század életére, hogy Várad felekezeti színe teljesen megváltozott. Odatapadása

Erdélyhez maga után vonta a katolikus egyházvédelem megszűnését s a katolikus egyház vagyoni ok kisajátítását az erdélyi fejedelemség céljaira. A kitarozott püspöki lakban Izabella királyné rendezkedik be s a lelkiismeret szabadságának feltörő hatalmas mozgalma már a Varkocs-győzelem esztendejében megveti alapját az első váradi protestáns iskolának. Hevesen, de áldásosan vonult be Váradra ekkor a protestáns szellem a maga magyar-vallás jellegével, a fegyverek hegyén már-már csillámlani kezdő németesítésnek is megvívhatatlan akadályként. Meliusz Juhász Péter, a nagy reformátor Szegedi Gergellyel és a hírneves váradi prédikátorral, Czeglédi Györggyel együtt először 1559-ben tart hitértekezletet Dávid Ferenc kolozsvári lelkész bevonásával. Ennek az értekezletnek alapján adják ki az Úrvacsoráról szóló első református hitiratot és a *Confessio Debreczeniensis-t*. Tíz évvel később János Zsigmond és az első magyar bibliafordító Károli Gáspár részvételével hatnapos hitvitában tornázik az új szellem abban a városban, melyből időközben a katolikus egyháznak úgyszólván utolsó szerzeteséig és hívőjéig vissza kellett vonulnia.

Csodálatos, mily hirtelen tudott a lakosság máriól-holnapra elkálvinistásodni, és még csodálatosabb, milyen iramban tudta nagyszerű protestáns intézményeit aránylag igen rövid idő alatt kifejleszteni! Száz évig, a városnak 1660-ban történt török uralom alá hanyatlásáig tartott csupán Nagyvárad protestáns egyeduralma. S ez az egyetlen évszázad könyvsajtót és a nagy hírű református főiskolát (Várad bevétele után Debrecenbe települ át ez a Kollégium), sarjasztja ki a Körös-part szellemi humuszából, nem is szólva kiváló férfiak dandárjáról. Maga az I. Rákóczi György vásárolta luneburgi könyvsajtó 1640-től 1660-ig száz kiadvánnyal gyarapítja a Váradon megjelent föliánsok számát.*) S amily felemelő a katolikus korban, hogy végveszedel-

*) Az első nagyváradai nyomda, a Hoffhaltere azonban már 1565-ben működik. Első kiadványa Meliusz Juhász Péter Jób-könyvének fordítása volt.

mek idején elsősorban a szent ereklyéket siettek biztonságba helyezni a fenyegetett várból, éppoly mélységesen kulturális ösztön, hogy a kálvinista század fegyverrel történt letörésekor a reformátusok elsőnek a nyomdát mentik Kolozsvárra a félig elkészült magyar Bibliával, melynek kiadásjelzése is azt tünteti fel, hogy nyomását megkezdték Váradon a veszedelem előtt s befejezték Kolozsvárott a veszedelem után.

Fontos-e a történelem külső eseményeinek részletezése ott, ahol a szellemi élet ily nemes rugalmasságról tanúskodik? Fontos-e megemlíteni, hogy 1598-ban a török, 1606-ban Bocskai István vívta Váradot? Fontos-e, hogy a tivornya Báthory Gábort egy édes-kellemes októberestén sétakocsizáskor a Vár sáncainál megölték Abafy emberei? Annyiban talán, hogy a váradi Vár változásait e külső események során könnyebben kísérhetjük figyelemmel! . . .

Ügy az erődítéseket, mint a bennük épült székesegyházat az ostromok keményen megviselték. Emiatt Bethlen Gábor a roskadozó székesegyházat lebontatja s köveiből azt a leginkább összeágúzott bástyát építteti újból, amely ma is látható, a Nagypiac-térről a Várba bemelve jobbkéz felől. Ugyancsak Bethlen építtet egész palotakört az ötszögletű vár belsejében. Egy mű úszta meg épségben a sok rombolást és átépítéseket: a Szent László lovasszobor.

Valamelyik művében Bunyitay Vince utal egy régi krónikára. A krónika szerint 1660-ban babonás polgárok felnyeríteni hallják a szobor érclovát.

Akkoriban érkezett a város alá erős sereggel Ali basa Temesvár felől.

A török ellenségeskedést II. Rákóczi György vonta Nagyváradra. Erdélyi háborúskodásaiban a fejedelem Szászfenesnél vesztett csatát s kapott halálos sebet. Váradra szállítják, hol néhány nap múlva belehal sebbeibe. Halála után egy hónappal a török ágyúk már szólnak a falak alatt s hat heti véres tusa, hősieles védelem ellenére elesik a Vár.

Több mint három évtizedes török uralom . . . Keresztyén tornyok helyén mecsetek minaretje szúr az ég felé. Várad s a megye régi nemessége, polgársága gyökerestül morzsolódik fel a három évtized alatt. A megyéből „*parasztmegye*” válik s ami előnyös rugalmasságnak látszott a katolicizmust felváltó kálvinista szellem gyors befogadásában és kifejlesztésében egy századdal ezelőtt, ugyanaz az asszimilációs hajlam most sötétebb oldalt mutat. Feltűnően nagy azoknak a polgároknak száma, akik török hitre térnek. Magyar beszédük megtelik török kifejezésekkel s a váradi lányok, hitvesüket cserbenhagyó asszonyok a jobb megélhetésért alig vonakodnak törökhöz állani! Veszendő nép, mely egy nemzedék kicserélődésével így tud hasonulni!

Ezerhatszáznyolevankilencben indul meg a felszabadító hadjárat Váradért. Badeni Lajos őgróf, Starhemberg és Auersperg gróf tábornokok vezénylik felváltva a három évig nyúló ostromot, amelyből természetesen magyar csapatok és tisztek is derekasan kiveszik részüket, amíg 1692 június hetedikén Heissler Donath tábornoknak végre sikerül térdre kényszerítenie a törököt.

A város a hároméves ostrom következtében földig rom. A várban sincsen jóformán semmi épület, és nincs többé helyén a lovasszobor sem! . . .

A régi Várad kiterítve fekszik, történelmi ifjúkora befejeztetett! . . .

Újjászületésének folyamatát már nem a történelem, hanem a városfejlődés medrében lehet megismerni.

ÚJJÁSZÜLETÉS A HIDEG BAROK-FÉNYBEN.

Közel harmadfél évszázad választja el a mai Váradot attól a várostól, melynek leperzselt falai közé Heissler Donath csapatai bevonultak. A város jelenleg beépült területén negyvenötször lehetne elhelyezni az eredeti városmagot, a vénhedten gubbasztó váradi várat sáncaival együtt. Hetvenöt éve ez összemérő

elméleti műveletet még csak tizenötször, az ezerhat-száz és ezerhétszáz éves fordulóján pedig mindössze ötször lehetett volna gyakorolni. Ily arányokban szaporodott a város lakossága is. Ma kilencvenezer polgár. A világháborút előző években hatvannégyezer, 1870-ben még csak huszonnyolcezer . . . Házak száma ma nyolc-ezer, az impérium változásakor (1919-ben) ötezer. Mi-csoda számok ahhoz képest, hogy 1720-ban százhatvan-két házat számláltak, s azok közül kőből épültet mind-össze tízet! . . . Hogyan jutott nemzedékek hosszú lán-colatában Nagyvárad a mai fejlettségig? . . . Néhány pillanatfelvétel az időfilm századokba nyúló szalagján:

Bihar főispánja s egyben Várad római katolikus püspöke Benkovits Ágost egyetlen templomot sem talál Váradon a felszabadító törökverős után. A Szent Egyed-utcában (később Széchényi-tér, ma pedig Parcul Traian) épített ekkor alig több mint száz négyzetméter terü-letre saját udvarából kihasított telken azt a kicsiny Brigitta-templomot, mely időközben a ruthén görög katolikusokké lett, s amelynek primitív idomaiból ki sem sejtheti, hogy ez a legrégebnek fennmaradt istenháza első építészeti emléke az újkori Nagy-váradnak.

Várad visszafoglalása után a jezsuiták egyideig a Várban húzódtak meg. Csakhamar azonban a Szent Egyed-utcai püspöki lak kicsalja őket a Körös jobb-partjára. Ugyanez utcában épül fel az ő kolostoruk, templomuk is, sőt 1722-ben itt kezdik meg tanításukat gimnáziumukban, a görög katolikus szeminárium jelen-legi helyén. Tanításon kívül a gimnáziumban pár év múlva színelőadásokkal is kísérleteznek. Ugyancsak a Brigitta-templomhoz közel vetik meg alapját, ugyan-abbaz az évszázadban még, a szintén mai napig fennálló vármegyeházának.

Telkek a gyéren épült Olasziban, a Szent Egyed-utca fertályában alkalmasint könnyebben hasíthatok ki építkezések céljaira, mint a túlsó Körös-oldal város-résében, a tulajdonképpen Váradon, a Vár védelem-körébe szervesebben odatartozó, tehát sűrűbben is

lakott későbbi Újvárosban. Igaz viszont, hogy terület van bőven minden városrészben! A több mint harmincesztendő törökuralom Biharban éppúgy mint Váradon igen szétcibálta a régi nagy birtokos-familiákat. Írmag-nak, mutatónak közülük jóformán az egyetlen nagy-hatalmú Ugray-család maradt! A város életében később oly nevezetes szerepet betöltő Beöthyek, Fráterek, Tiszák, Tokodyak csak a törökveszedelem után eresztik gyöke-reiket Biharba és Bihar központjába. Közöttük Beöthy Mihály uram igen óvatos, pesszimista települő lehet: városi házát is négy zömök bástyával látja el a Páris-patak közelében a Barátok utcájában. 1736-ban ké-szül el e házzal, ma is fennálló *világi* építkezéseink közül a legrégibbel.

Nagyvárad ezidőben sem jogi-közigazgatási, sem építészeti értelemben nem egységes város. Olaszi, Ve-lence, Váralja s Várad külön bírák, külön előljárásság alatt intézik egymástól függetlenül életirányításukat. Négy külön község, melyek hivatalosan 1848 után használhatják csak mint egyesült város a Nagyvárad nevet.

A négy külön városrész közül a döntő szerep Olaszit és Váradot illeti. S Olaszi kialakulása valamivel zavar-talanabb, tágabb lehetőségű, mint Várad-Újvárosé. Újvárosban a várparancsnok 1714-ben elrendeli a pol-gárházak lerombolását, — ötszáz lépésnyi körzetben a vársáncoktól. A vár védőrségének stratégiai szempont-ból van szüksége a szabad kilövési terepre s ez a szükség teremt óriás piacteret ott, ahol az erdélyi fejedelemség korabeli Várad legékesebb palotái állottak valaha! Ugyané katonai parancs tolja ki Várad-Újváros épülé-sét túl az egykori városfalon, a Kapucinus-, Zöldfa- és Kossuth-utcáknak a nagypiactéri torkolásait összekötő vonalától nyugat felé. Meghajolva a mindenható mili-tarizmus előtt a katolikus papság s a püspökök mégis találnak helyet Újvárosban a kor szükségleteinek meg-felelőbb püspöki lak építésére a mai Városház helyén, s azzal szemközt a Szent László-templom emelésére. Mihamar azonban szűk lesz ez a rezidencia! Patachich

Ádám püspök ismét Olaszira veti a szemét, amikor a nagymúltú váradi püspökök végleges és pompázatos rezidenciáját az évszázad második felében az Olaszi melletti magaslaton tizenhat év munkájával és rendkívüli anyagi áldozatok árán felépíti. A rezidencia tövében hatalmas méretű székesegyház, majd a káptalani lakások hosszú árkádós épületsora biztosít nem-sokára megdönthetetlen úriasságot Olaszinak a testvérvárosrészek ellenében.

Mire e szépséges bárók falak kiemelkednek az olaszii szőlőkertek és szántóföldek talajából, — lényeges változások állanak be Magyarországon. Előbb Mária Terézia barátkozik, majd József császár dacol a karokkal-rendekkel ... A bihari főispánságot leválasztják hagyományos emlőjéről, a katolikus püspökségről s a szeparációval a püspökség veszt hatalmából, de vele szemben nyer befolyásában a bihari nemes, ha első világi főispánként idegen urat ültetnek is a nyakára Brunswick gróf személyében!

A nagy és csaknem kizárólagosan katolikus építkezések ekkor meglankadnak. Jön csakhamar József császár türelmi rendelete s felszabadítja a protestáns életerőt. A körösparti református templom már stílusban sem kapcsolódik a katolikus indítású bárókba és a katolikus egyháznak a századvégig való monumentális építkezéseivel le is zárul Várad barok-kora. A változás előtt a katolikus püspökség még át tud költözködni váradiújvárosi szerény hajlókából a fejedelmi rezidenciaiba Olasziba. De már süvít az egyház felett a papi-rendek, elsősorban a jezsuita rend eltörlésének szele. Az elhagyott újvárosi püspöki lakba a jezsuita rend megszüntetése után beköltözik a gimnázium s az 1788-ban létesült Akadémia. Magát a jezsuita kolostort és templomot a Szent Egyed-utcában átadják a görög katolikus egyháznak: császári politika, mely a görögkatolikusokat erősíteni látja célszerűnek! . . .

Csupán időbelileg gyökerezik a XVIII-ik század-beli Váradban néhány nagyobbszabású világi épít-

kezes, melyhez a város későbbi életének számos vonatkozása fűződik majd, egészen addig, hogy reá a ma élő idősebb nemzedék is emlékezhesék. Ily nevezetességgként emelkedett ki többek közt a Kispiac-téren az ezerhétszázas évek közepe táján a város tulajdonát képező „*Sas-Fogadó*”, később „*Fekete-Sas*”. Hatalmas telken elfekvő, két utcafrontra szolgáló, de minden különösebb építészeti irányt nélkülöző épület volt ez, amelynek nagyterme azonban mint bölcső ringatta később a nagyváradi színházat, annak kezdetleges korszakában vetélytársával, a „*Zöldfa-Fogadó*” nagytermével együtt. A „*Sas*”-ban zajlanak le a váradi bálák s gyakran jelentős politikai összejövetelek is. Az ezerkilencszázas évek első tizedében még állt az egyemeletes, vénhedt épület, melynek a Kispiacra néző erkélyéről hirdették ki Barabás Béla korszakos képviselőválasztási győzelmét is Tisza Kálmán fölött, miután „*more waradiense*” a „*Sas*” volt a választási voksolások szokott csatatere. Ez a régi épület azonban ma már volt-nincs, helyét a jelen évszázad elején tombolt cikornyás építkezési stílus szerint emelt, háromágú passage-zsal ellátott épületkomplexum foglalja el.

Huszártiszt, dzsentrí s a kereskedő-vállalkozó polgári elem egyfedél alatt, egyenlő pénztárca-esélyekkel szórta aranyait ha' mulatott, a Bémer-tér hajnalig hangos kávéházaiban, vendéglőiben, vagy a „*Sas*” és „*Zöldfa*” kabaréiban. Bálakon az arrivé demokrácia egybesodródott a már megingott vidéki birtokososztállyal. A századfordulón lebontott ódon házak a város szívében helyet adtak a Bémer-tér kecses színházának s a Bazár-épület „*Bodegájának*” az eltűnt „*Rózsabokor*” vendéglő pótlására. Mind e helyeken meghitt közelségben találkozott egymással az új Nagyvárád mindkét rétege és mind a két réteg közvetlen közelből tekinthetett bele a másik szívébe, veséjébe, agytekervényeibe.

A két versengő osztály közül az egyik virító szegfűnek tűzte gomblyukába a Holnapot. Kell-e

mondani, hogy akik vele hivalkodtak, nem a huszár-tisztek és nem a dzsentrik táborából kerültek elő?!

Közéletben, társadalomban javában állott tehát a harc Váradon, amikor a Holnap megalakult. Sőt: ez a harc már-már a gazdasági és szellemi fölény végső meghódításáért volt kifejlőben a reakció és progresszió között. Nem változtathat később e kifejtésen az sem, hogy Várady Zsigmond Tisza István táborába szegődik, munkapárti képviselőnek választják meg, majd világnézeti és gyakorlatpolitikai meg-hasonlása következtében önkezeléssel vet véget két malomkő közé került életének.

A barokk-század tehát, végig a teréziánus évtizedeken, sőt belenyúlva II. József korába is, — Várad városrészeire mindenkifelett a katolikus egyház építkezéseit örökítette rá.*) Két korabeli tanintézetének, a gimnáziumnak és az Akadémiának megalapozása az építészet alkotásai közé a közműveltség kezdő plantait is elültette. Az Akadémián 1788-tól kezdve 1848-ig bölcsészeti és jogi kar működött, azontúl az Akadémiának 1934-ben történt végleges megszüntetéséig már csak a jogi kar. A bölcsészeti karon 1848-ig (hatvan év alatt) 8019, a jogi karon 1888-ig (az Akadémia fennállásának százados évfordulójáig) 8455 diák tanult. Várad ifjúságának hajlama tehát a magyar szabadságharcig erősebben fordult a bölcsészeti, mint a jogi tudományok felé!

Nyomdát a törökuralomból ocsúdó városban épp-úgy az Egyház alapít újra, mint ahogyan iskoláit is papok nyitották meg. Csáky püspök „Szemináriumi nyomdája” már az ezerhétszáznegyvenes években működik s csak 1806-ban kerül világi kézbe, Tichy János tulajdonába, hogy elvilágiasodása után nyomban két

*) A XVIII. század ma is fennálló emlékei a már említett épületeken kívül a Vártemploma (1751), a Premontreiek, eredetileg Pálosok temploma és rendháza (1760-as évek), az Irgalmas-rend kápolnája (1765) és zárdája (1770), az Orsolya-zárda, a görög keleti Holdas templom (1790) és a Pvhédey-sír-kápolna.

Csokonai-kötet kiadásával, az Ódákkel és Lilla-dalokkal vigyen friss fuvalmát az induló új század élétébe.

Szellemiségünkben a katolikus, latin, habsburgi és német jelleg csak nehezen engedi át helyét Várad barok-korszakában a világi, magyar, protestáns, haladott s polgári eszmekörnek. Misem jellemzőbb és misem világosabb cáfolat ebben az időben arra, amit ma minduntalan a régi magyar elnyomás címen hánynak szemünkre az utódállamok többségi politikusai, mint az a küzdelem, amely a váradi barok-korban a görög katolikus (román) egyház és a színmagyar reformátusok között végbement. Örményi József főispánsága alatt, amikor egyidőben igényelték a megszüntetett jezsuitarend Szent Egyed-utcai ingatlanait a görög katolikusok és a reformátusok, a magyar római katolikus egyház és a vármegye szállanak szembe a református telekigénnyel a görög katolikusok javára, s valóban a jezsuiták ingatlanait azóta is a görög katolikusok bírják, amióta 1784-ben a reformátusok a Tisza-ház udvarán deszkasátor alatt voltak kénytelenek ugyanakkor istentiszteleteiket tartani, amikor a görög katolikusok kényelmesen költöztek be a jezsuiták elhagyott rendházába és templomába! Pray György, a neves történetíró váradi kanonok sincs még ebben a korban áthatva a magyar nyelvi szellemtől annyira, hogy ne latinul írja a századvégen történelemkönyveit a magyar századokról. Nincs mit csodálkoznunk azonban magyarok idegen nyelvi büvöltségén, ha ismerjük a szálakat, melyek a város és megye vezetőit, főként a katolikus főispánpüspököket, köztük elsősorban a rezidencia-építő Patachichot a bécsi udvarhoz fűzik.

Patachich az építkezéseken túleső művészi területeken, mindenekeelőtt zenében, sőt bizonyos tekintetben színjátékban is az erős kezdeményezés szellemét képviseli. Közvetlen, mély bécsi hatás nála e művészetpártolás s éppen ezért túlságosan szűkkörű és túl távoli a magyar nemzeti szellemtől ahhoz, hogy komolyan kihathasson és maradandóan befolyást gyakorolhasson

a magyar város későbbi életére. Idegen, főleg a tudományos latin és előkelő német szellem, exkluzivitása tehát a váradi művészeté az egész évszázadon át!

Csak az ezernyolcszázados évek köszöntik reá a négyközséges félévárosra az egységesebb és szélesebbkörű polgári magyar kultúrát és politikát. Ekkor kezdi meg hatását a két műveltségkohóból, a gimnáziumból s az akadémiából kikerülő első nemzedékek népibb, magyarabb felfogása, a protestantizmus szélesebb, átfogóbb ereje s két nagy egyéniség, Rhédey Lajos gróf és Beöthy Ödön, a „*magyar Dantori'-n&k*” nevezett tüzes reformer példaadása!

Mielőtt azonban átlépnök az új évszázad-küszöböt, fel kell figyelniük egy mozzanatra, melynek fontossága, a város későbbi, majd jelenkori életére is döntő fontosságú csíráját rejtje magában.

Ami a váradi várparancsnokok számára hadászati-lag alig egy évszázaddal azelőtt még elengedhetetlen föltétel volt (a vár környékének szabadontartása minden építkezéstől), az az ezerhétszázados évek végső tizedeiben már túlhaladott álláspont. A vár elveszti hadászati jelentőségét. A hadügyi kincstár erre értékesíteni kívánja a „kilő vési területeket” s mi lehet előny ösebb az értékesítés szempontjából, mint hogyha ezt a terepet házhelyekként bocsátja áruba?

A várparancsnok ebben az időben egy Roth nevű ezredes. Toleráns ember, jó szívvel viseltetik az akkoriban vásárokról, házalásaikról mindinkább közismertté vált zsidókkal szemben. S bár a jozefinizmus humánus légköre némi szabadabb lélekzethez már hozzájuttatta a zsidóságot, Roth ezredesnek mégis erősen síkra kell szállnia érdekükben a pozsonyi Generalkommandónál, közvetlen felsőbb hatóságánál, hogy megszerezhesse 1783-ban az engedélyt ahhoz, hogy zsidók vásárolhasanak házhelyet s arra házakat építhessenek a vár rendelkezési körzetéből. Ez engedély elnyerése után alig egy évtizeddel a Vár körül huszonhat háztulajdonos, tizen-négy nem háztulajdonos, de adófizető és hat egészen szegény, adófizetésre teljesen képtelen zsidó család tele-

pedett le. A negyvenhat zsidó család nem él kimondott ghettó-életet, hanem a soraik közt elvegyülő keresztény polgársággal közösen alkotja a „Váralja” nevű községet, melyben 1813-ban építi fel a későbbi Kolozsvári-utcán első zsinagógáját, az úgynevezett „Kistemplomot”.

„A LÉLEK HALHATATLAN.”

A párizsi Notre-Dame-ban ezernyolcszáznegyben Napóleon önkezével tette fejére a császári koronát. Ugyanabban az évben, Várad is megkoronázta önmagát. Rhédey Lajos gróf, az akkor élő legnagyobb magyar költőt, Csokonait kérte fel, hogy elhunyt hitvese, Kácsándy Terézia sírjánál személyesen olvasson fel egy gyászkölteményt. Csokonai jött s *A lélek halhatatlanságáról* írott verssorait hintette Várad kicsiny Notre-Dame-jának, a Rhédey-sírkápolnának halotti csöndességébe.

A lélek halhatatlansága vált ettől kezdve Várad életévé! Az építkező barokk-század multával a XIX. század többit törődött a világfelfogás küzdelmeivel! mint a látható s kézzelfogható nagy építkezésekkel!

Az irodalompartoló Rhédey Lajos gróf, Bihar későbbi főispánja mecénási hajlamaival mindenekelőtt a magyar színjátszásnak nyúlt a hóna alá.*) Kezéből megy át a színészet támogatása Sándorfői Józsefébe, ki a vármegyének táblabírája s egyben „hites felcsere”. A láncszemek tovább folytatódnak: Sándorfői halála táján már Beöthy Ödön száll síkra a nemzeti ügyet jelentő színjátszásért Lajcsák püspök helytartósági intrikáival szemben. És Beöthy Ödön személyében következik az eleinte csak műveltségterepen virágzó magyar szellem átültetése a közigazgatásba és politikába!

*) Sándorfői Józsefnek tízezer forinttal honorálja főispáni beiktatására írott költeményét. Később Várad közönségére hagyományozza gyönyörű nagy parkját, azzal a szerény kötetéssel, hogy a felesége s az ő tetemeit rejtő sírboltot Várad közönsége mindig rendbentartsa.

Ezernyolcszázhuszonhattól kezdve a világsi katasztrófaig vett részt s vitt irányító szerepet Beöthy Ödön Bihar vármegye s így közvetve Várad életében. Működése a háttamögl sereglett s egyre sűrűsödő szabadelvű szellemiségek élén a kor legradikálisabb törekvéseit tölti ki. A jobbágyság felszabadításáért, felekezeti egyenjogúságért, a magyar művelődési intézményeknek a közhaszon szolgálatába való beállításáért oly időkben vívott elkeseredett harcokat tíz-tizenöt évvel a márciusi napok előtt, amikor a magyar országgyűlések legvérmesebb követői is legfeljebb az úrbéres ügyek rendezéséről szónokoltak! A kormányadminisztrátor Tisza Lajossal szemben az ő harcai nem voltak egyebek és nem voltak kevesebbek, mint a maga urálására törekvő magyar Nagyvárad és magyar Bihar külön, előfutár szabadságharca az osztrák császári uralom és megmerevedett konzervativizmus ellen. Lehet-e csodálni, hogy a hatalom mindent megkísérel e nemes demokrácia megsemmisítésére s a váradi megyeházáról kivont kardú hajdúkkal vereti ki a konzervativizmus az óriási többségben felsereglett szabadelvűeket, miközben a vezért, Beöthy Ödönt is csaknem halálra sebezik?!

A szabadságharc alatt Nagyvárad nemcsak lobogólélkü fiait küldi a harcterekre, hanem fegyver-, ágyú- és lőporgyáraival valóságos gyárvárossá alakul.

— Magyar Birmingham! — nevezi el Kossuth a várost, amikor itt jár s a görög katolikus püspök vendégeként fogadja az ezrekremenő váradi magyar polgárság ünneplését Bem tábornokkal együtt.

Szacs vay Imre, a későbbi vértanú üdvözölte városa nevében ekkor Kossuthot. Az erkélyre neki felhajított koszorút Kossuth a mellette álló Bemnek helyezte ekkor homlokára. 1849 június 19-ét írták a betűvetők. S negyedév sem mult el, a szabadság koszorúja nemcsak Magyarország, hanem Várad egéről is lefennyadott! . . .

Hamu alatt lappangó parázs a város elkövetkezett tizennyolc esztendeje . . .

A múlt század politikai nyomása csak elenyésző mérvben irányult a nép *anyagi* megsemmisítésére. A Vár börtönei megtelnek ugyan és tüntetni nemzeti-színeskedéssel és érzelmekkel nem lehet, az alkotmányos élet ugyan szegreakasztva lóg, de a politikán kívüleső existenciák, ha magyarok is, mégis békésen fejlődhetnek! Suba alatt elnézi az abszolutizmus gavallériája, hogy Faliczky Jánosné irodalmi és művészeti szalont tartson fenn, sőt szemet huny a fölött is néha, ha Faliczkyknő „beleüti orrát” színészek érdekében a helytartóság dolgaiba.

Nem alszik a lélek Várad ifjúságában sem! A Jogakadémia „Segélyalbum”-ot ad ki a sötétség teljében s bár annak pénzügyi haszna „az alföldi szűkölködőket illeti”, lelki világítása a nemzetre veti fényességét. A könyvet báró Gerliczy Bódogné gróf Kornis Lujza úrhölgynek ajánlják Várad fiataljai, elsősorban mint „a művészet és nemzeti irodalom lelkes párfogójának”. Nem lehet ott veszély egyelőre, ahonnan e gyászos korszaknak teljében egy kicsinyke könyv ezerötszáz példányban repül szerte az országban s ahol e könyvből egyedül „helyben” több mint ötszáz kötet talál lelkes vásárló olvasóra!

Lassan hozza keringésbe a kiegyezés Várad vérének nemsokára, hogy azontúl a Magyarországtól való leszakadásig mindegyre gyorsulóbb ütemben lüktessen: balfelé. Városbiológiai törvényszerűségek hatnak közre az eltolódásban, amiket figyelmen kívül hagyni nem lehet. Nagyvárad így vette első lélekzetvételeit az abszolutisztikus nyomás elernyedésével.

Négy különközsége csak 1850-ben egyesült tényleges egységes városigazgatásba. Nagyvárad úgyszólván pólyásgyermek volt városi értelemben az alkotmányosság helyreálltával. Minden városhagyományt, városi élettapasztalatot, irányvonalat nélkülözött!

Vele, *a várossal* szemben a közélet és szellemi mozgalmak irányítására inkább a vármegye művelt család-

dai voltak rátermettek s rendelkeztek ily irányban felhasználható tradíciókkal a szabadságkarc előtti reformkorszak mozgalmas életéből. *)

Ugyancsak a kiegyezés utáni évtizedekben jelentkezik minden más magyarországi várost túlszámnyaló mérvben a zsidóság előretörése Nagyváradon.

A váradi zsidóság, amit már az említett Róth ezredes-féle váraljai telekeladásnak idejében meglehetősen pontos adatok alapján negyvenhat családfőben állapítottak meg, 1900-ig, tehát százharminc év alatt tizenkétezer lélekre szaporodott. E lélekszámnövekedés a XIX. század második felében gyorsult erősebben: harminc év alatt százszázalékos szaporulat, ami semmiestre sem kizárólagosan születési, hanem nagyrészt bevándorlási megduzzadás. Mögötte a város nemzsidó lakosságának százalékos szaporodása annak ellenére is elmarad, hogy a kereszténymagyar bevándorlás a városkörnyéki falvakból szintén lüktető folyamatosság.

Lélekszám szerinti szaporulatánál is nagyobb lépekben fejlődött azonban a zsidóság térhódítása Váradon vagyoniakban, éppen a Bach-korszakban, úgyhogy végeredményben a kiegyezés utáni Várad életarcának kialakítására három csaknem egyenlő erejű tényező hatott ki: a várost lélekszám szerint nyolcvan százalékban domináló keresztény, kispolgárfelfogású zömelakossága, a közigazgatásra társadalomösszekötésileg legjobban elrendeltetett zsentri-eleme és végül a vagyonában, civilizációjában mindkettőnek följekerekedő zsidósága.

A három elem vetélkedése két külön táborba, a közigazgatási-zsentri-konzervatívba és a kereskedő-zsidószellemű progresszívba csoportosulva csakhamar

*) Élénken festi alá a megyei és városi alkotóelet viszonyát az, hogy amíg Bihar megye 1806-ban épült közkórháza a századvégig egyként megfelelt nemcsak a megye, hanem a város egészségügyi kívánalmainak is, addig a város összpontosított kultúróhaja, az állandó magyar színház létesítése mint egy tengerikigyó-probléma vonaglott 1827-től kezdve ugyancsak a századvégig megvalósítatlanul!

megkezdődött. Politikai szellemet Tisza Kálmán, majd Tisza István nyom évtizedeken keresztül a városra. A küzdőfelek egymás ellen sorakoztatott vádjai ma már csaknem minden hitelt elveszítettek. Tiszáék mögött — náluk kétségtelenül hevesebb intranzigenciával — egységes falanxként állt ugyan a zsenri, ennek ellenére sem lehet azonban ezt a réteget azzal a föltétlen munkairtózattal, haladásra képtelenséggel, vagy csak az úri szórakozások kiélésével bélyegezni, amit annak idején a másik oldalról annyit hangoztattak. Maguk idejében ezek a férfiak becsülettel vállalták koruk feladatát s azt az adott viszonyokhoz képest derekasan és főként tisztességgel látták el. A vármegye újralétesítésétől kezdve Beöthy Andor, Szunyogh Péter, majd Miskolczy Ferenc alispánsága semmiesetre sem jelentett hátrányt, sem a városra, sem a vármegyére. Egyikük azonkívül a helyi érdekű vasutak központjába szerencsésen segíti be Nagyváradot, másikuk az olajiparkitermelés körül biztosít gazdaságilag is megbecsülendő előnyöket a Körös vidékének, merő közigazgatási munkásságán felül. Nehezen áll meg tehát a múltbeli tétel, hogy ez a réteg a polgári cselekvőterületeken képtelen lett volna lépést tartani az akkori korszellemmel!

De el kell temetni az egymástvádolás másik göcösödését is. El kell temetni a kiegyezés utáni korszak ama vádjait, mintha a haladó-zsidó elem — mely Nagyváradon igaz, hogy a magyarságra nehéz időkben gyarapodott és szaporodott legfeltűnőbbben a kiegyezésig — nem érezte volna összetartozását a magyarsággal. Nemzedékek távlatában összetörik ez az állítás is. A szabadságharc áldozataiból Várad zsidósága tiszteletreméltó módon vette ki részét s ha később politikai passzivitással egy sötét korszakban nem is tüntethetett, hanem a maga külön gyarapodását tartotta szem előtt, annak fő oka az volt, hogy polgárjogok és politikai befolyás híján *nem is volt mitől a passzivitás felé elvonulnia.*

Tempi passati! . . .

Kesztyűs kézzel közigazgatni nem mindig lehet. Akik kívülestek a közigazgatás gyakorlásán, jóidég

érdesen szegezték szembe a közigazgató osztállyal a maguk kitenyészett mindentmegértését azoknak megértése nélkül, akik gyepelőkertészek voltak a kiegyezés utáni évtizedeknek. Saját felfogásának érvényesítése lebegett mind a két fél előtt, de a kilencvenes években már akad egy-egy közös terület, kibékítő, semleges zóna, mint az akkor alakult Szigligeti Társaság, ahol mind a két réteg megtalálja egymást a nagyszerű Rádl Ödön később kissé túlhaladt műveltségének delejében. Ugyanígy találkoznak elvi ellenfelek — főként a jelen század fordulója körül, amikor a várost ismét építeni kell, — a színház létesítése, középületek és közüzemek megteremtésének kérdésében.

Döntő harcok a két csatásor között akkor kezdődnek, amikor Várady Zsigmond 1900-ban s a következő évben egy zártabb haladó társasággal a háta mögött, „Társadalmi program” címen megfogalmazza a magyar progresszió teendőit, ű az, aki a haladó polgárságnak eladdig karitatív mozgalmakban kimerülő erőit cselekvőbb társadalmi fellépésbe csoportosítja át. „Társadalmi programjában”, mely országszerte sem maradt hatástalan, nyíltan hadat üzen „a nemesi előjogoknak, nepotista közigazgatásnak”, a papi vagyonnak, hitbizományoknak és a polgári társadalom fölé helyezett militarizmusnak. Követeli az egyházi iskolák megszüntetését s helyette az ingyenes állami tanítás bevezetését a közoktatás minden vonalán. Olyan időkben hullanak e követelések a váradi polgárság fogékony lelkületébe, amikor a francia szeparáció vagy a Dreyfuss-ügy nagyon friss időszerűségek s a messze Keleten visszhangzó híreik e váradi követeléseknek mintegy a kultúrnyugatba való bekapcsolódás elengedhetetlen feltételeinek tetszenek. Ki gondolhatott volna ekkor arra, hogy például az iskolák teljes államosítása alig húsz évvel a „Társadalmi program” kiadása után más csillagzat alatt már egy jelentőségű lehetett volna az egész magyar oktatás halálával?! Várady Zsigmond és tábora legsötétebb aggodalmaikban sem pillanthatták meg azt az 1919 után következett helyzetet, amelyben

csak a felekezeti iskolák lesznek majd — legyöngült helyzetükben is — a magyar műveltség végső sáncai a Körösparton! A váradi progresszió jóindulata, műveltsége, humanizmusa elvitathatatlan az ezerkilencszázas évek elején. Fel akarja emelni az alsó néprétegeket, sőt az akkori nemzetiségeket is! Hogy megdöntse a „nepotista, nemesi előjogok alapján álló” hatalmi rendszert, egy pillanatban a Tisza-ellenzék nemzetiszínű szolgálatába is lelkesen beáll s az 1901-es váradi képviselőválasztáson országgraszoló csapást mér Tisza Kálmánra a „bálványdöntőnek” elnevezett Barabás Béla megválasztásával.

E forrongó városba érkezik meg ekkor egy fiatalköltő-újságíró Debrecenből. Ady Endrének hívják a huszonkét éves ifjú titánt. A váradi jogakadémián Ady itt tartózkodásának éveiben ütközik össze szintén a katolikus egyházi szellem a Somló Bódog által képviselt szabadgondolkodással, majd Ágoston Péter, a későbbi külügyi népbiztos szocialista világfölfogásával. Ady a progresszióval jegyzi el magát s élete végéig vallott forradalmi felfogásában az első, kezdeti lépéseket már akkor, itt Váradon teszi meg. Legfélelmetesebb ellenfele, hírlapi vitatkozópartnere ezidőben a helyi sajtócsatatereken egy Pálffy Béla nevű temperamentumos páter, Pálffyné Gulácsy Irén későbbi sógora.

A progresszió és konzervativizmus harcának kimenetele ekkor már előrelátható.

A „Holnap-Társaság” megalakulása 1908-ban csupán költői, romantikus színezettel díszíti az előretörő haladás-lobogót. Adyt és Dutka Ákost leszámítva inkább formai, mintsem tartalmi forradalom volt ez az irodalomban. A társaság megalakulásának idején Nagyváradon négy költő élt: Dutka, Juhász, Ernőd és Miklós Jutka. Adyt ekkor már évek óta Budapest és Párizs között ringatta élete. Juhász Gyula csak néhány évre kötött ki a Körösparton; Babitsot, Balázs Bélát jóformán semmi kapocs sem fűzte Nagyváradhoz. S a „Holnap” költői közül Ernőd kifejezéseiert, fordulataiert szívesen barangolt vissza ezidőben a kuruc- és legátus-

idők virányaira. Balázs Béla Chopinre hangolt, nokturnós fuvalmakkal kísérletezik. Babits távoli remeteségében töri maga alá azt a magyar nyelvet, amelynek később káprázató lovasává valik rövidesen. Miklós Jutka csapongásai legfeljebb egy bővérű modern leány piros dalolásában nyilvánulnak, míg Juhász Gyula maga az „elefántcsont-torony” az ő kiötvözött szonettjeiben. A közönség pedig?! ... A „Holnap” két kötete közül az egyiket az egész országban évekig mindössze nyolcvan példányban „kapkodták szét”, a többi példány nyakukon maradt a kiadóknak.

Mi volt hát a riadalom oka, mely e hét dalnokot együttes megjelenésük alkalmával fogadta országosan? Részben a „Holnap” uszályának éppen váradias csatazaja. Első kötetük bevezetőjében Antal Sándor a magyar udvarházak „*oly alacsony szemöldökfájába*” vágja szatírját, amiken át szerinte még 1908-ban sem férnek be sem Csokonai, Petőfi, Vajda János, sem pedig az új idők poétái. Nemanyira a „Holnap” verseinek, inkább a „Holnap” körül vert hullámok tajtékjainak volt provokatív zamatja az elmaradott irodalomítélet s még inkább a felületes közönség érzékenysége felé. Ady a magyar haladás rajongásában legkitűnőbb velefutott a művelt zsidóság körében találta meg. „A bélyeges sereg”-ben már ekkor harsányan kidalolta filozemiatizmusát:

*Véretek, ha idegen is százszor,
Mégis az enyém, az enyém,
Véres ajkakkal mézes asszonyaitok
S nyitott szívvel baráti, hű fiúk
Átöntötték belém.”*

Az életük huszadik-harmincadik éve között elhelyezkedett holnapos költőkben tehát sem Várad, sem csakhamar az egész ország idege nem az általuk tényleg felmutatott szépirodalmi teljesítményekre, hanem elsősorban arra az eszmei melegágyra figyelt fel szokatlanul élénken, amely pártállások szerint magasz-

talandó vagy elítélendő módon a régi magyar élet elvetélődését és egy új magyar szellem kicsírázását ígerte a század elején. Ez a melegágy, — a „Holnap” háttere, baráti, társaságbeli rokonszenv-köre, — Várad életében volt leginkább kitapintható s termékenyen nyugtalanító.

A váradiak kezdik véresen komolyan venni az Ady-fogalmazású „eszmebarrikádokat”. S a balrafejlődésnek ezt az iramát magyar „megállj!” már nem tartóztatja, csak majd egy vesztett háború után a bevonuló román hadsereg.

Rohamlépése a közvetlen háború előtti időknek, hogy 1914-ben, közvetlenül a hadüzenet előtt a Társadalomtudományi Társaság nyilvános vitát rendez a nemzetiségi kérdésről. Jászi Oszkár s a későbbi román politikai életben oly nagy szerepet vivő Lázár Aurél, Goldis László és mások számára a nézetek oly szabad kifejtésére nyújt alkalmat e vita, amely korlátlanságért fordított helyzetben ma minden kétséget kizárólag börtön ásítana. A galoppot sem a város művelt, tapasztalt, sem a megye erőskezű főispánjai: Hlatky Endre és Miskolczy Ferenc nem fogják tudni zabolázni. Mikor az ágyúk megdördülnek s a váradi ezredek a mozgósítás elrendelésekor virágosán, nótaszóval indulnak el a harc-terekre, a város felvilágosult elemének jórészeiben borzongva visszhangzik az Ady-jóslat, amit a költő egyik Bémer-téri kávéházban vijjogott bele a szerajevói gyásznapon a közmegdöbbenésbe:

— „*Vége a Monarchiának!*”

A fekete jóslat beteljesülése ötödfél évig váratott magára. A polgárságnak a világháború alatt honnmaradt része talán legkevesebbet szenvedett a hátsó országrészek városai közt. Pompásan szervezett városi ellátása sok oly nélkülözést háritott el feje felől, amely más helyen már-már az elviselhetetlenség határáig fokozódott. Titokban erre Nagyvárad igen büszke volt. Az októberi forradalom kikiáltásában mégis sietett egy nappal megelőzni Budapestet! A Károlyi-forradalmat követő kommün izgalmai sem gyötörték soká, — 1919

húsvétján a vörös hadsereg visszahúzódása után bevonultak a román csapatok. Nagyvárad városvezető-sége a szomszédos Fugyivásárhely községig ment eléje Mosoiu román tábornoknak, kíméletet kérni a város számára! . . .

KÜZDÉS ÉS MOSOLY

Új élet kezdődött, az újnak nem fellendülő, hanem megpróbáltatásos értelmében a város magyarságára. A forradalmakban előretört réteggel szemben hónapok óta gyűlt a keserűség azoknak lelkében, akik több jogsultságot éreztek a város irányításához, mint amennyi hatalmat néhány felfordulásos hónap alatt Nagyvárad forradalmárai gyakoroltak. A román csapatok bevonulását mindenki átmeneti állapotnak tartotta. A polgárság felekezeti különbség nélkül ezért fogadta ablakokba, erkélyekre kiaggatott szőnyegekkel Mosoiu tábornok hadseregét, mialatt a proletariátus tenyerébe temette az arcát. Jó félév telt el a baloldali bebörtönözésével, elhurcolásával, a jobboldali magyarságnak nem egyszer megnyilvánult helyeslésétől kísérve, mialatt a románok a Tiszánál vívták harcaikat a magyarországi vörös csapatokkal. Ezerkilencszáztizenkilenc őszén azonban fordult a szél. A Budapestet megszállva tartó románok visszavonultak a vonalra, amely Nagyváradot Bihar megye síkvidéki területeitől, Biharkeresztéstől keletre elválasztotta. S az ellenfél e pillanattól kezdve a románok szemében nem a letiport kommün volt többé, hanem az új rendbe szervezkedő magyarországi stabilitás. A váradi baloldaliak ekkor némi fellélekezéshez jutottak a nemzeti érzésű polgárság rovására. A Budapestről visszavonuló román hadsereg táborkarának szárnyai alatt most jelent meg a városban egy új típus, az emigráns, közöttük Kara Mihály szobrással, akit Ferdinánd román király bronz lovasszobrának elkészítésével bíz meg Mosoiu tábornok rokonszenve.

Tojástáncos, vulkanikus idők I

Tegnap még az új fennhatóság hallgatólagos türelme övezi a nemzeti viseletbe színesedett templom járó váradi hölgyeket, akik előtt a déli korzón hangos dob-szóval kísérik rohamsisakos osztagok a magyar határon túlra kiutasított kommunistagyanús elemeket, s holnap már Csécsy és Cserey ezredek, Lukács Ödön helyettes polgármester, Örley György közjegyző kerülnek hadbíróság elé mint az új haza árulói, hogy fejükre halálos ítéletet és életfogytiglani kényszermunkát olvassanak, amitől később csak egy kicserélési akció folytán menekülnek. A Csécsy-Cserey pör izgalmaival rövidesen más események homályosítják el. A polgárság lehúzza házáinak redőnyeit, dacosan visszavonul, a tisztviselők kilencvenkilenc százaléka megtagadja a nekik túlkorán, még a békekötés előtt felkínált hűségeskü letételét az új impériumra. Kálváriás kenyérvessztés a nemzeti ragaszkodásért, amit csak évek múlva enyhít valamennyire a Maniukormányzás idején az a jóvátétel, hogy az eskü utólagos letévőivel szemben legalább a nyugdíj-jogosultságot ismeri el a román állam. Addig azonban még hosszú az idő! Akik nem érznek erőt a megnehezedett sors vállalására, tömegesen rohanják meg a repatriáló vonatok lélek-koporsóit, a rendelkezésükre bocsátott tehervagonokat, hogy elhagyják szülőföldjüket. Százalékosan a repatriálási arányszám Nagyváradon a legnagyobb. Oka, következménye egyként megvolt e magas arányszámnak!

Az ok: a váradi polgár több összekötetése a Tiszaidőkből a kicsivé rendeltetett Magyarország hatalmi köreihez, amire az új népvándorlásnak oly sok egyéni reményét építik fel a hűtlenek!

A következmény: a váradi magyarság egyensúlyhelyzetének erős megbillenése. Az egymással ezideig meglehetősen egyenlő erőkkel szembenállott s egyenlő feltételekkel versenyző rétegeknek mindaddig tartó, további balratolódása következett gazdasági, kulturális és társadalmi téren, amíg e terepeket el nem hódítja előlük az egyre súlyosodó román elem.

Mint Erdélyben mindenfelé, Nagyváradon is a passzivitásnak a Bach-korszakból kiásott jelszava volt

évekig irányadó. A városnak Budapesttől történt hirtelen elzárulásában e cselekvési bénultság eleinte kulturális, később közéletirányítási és politikai terepen válik fojtogatóvá. Az élet imperatívusza nem bírja sokáig ezt a meddőséget. Magyar energiák akarnak élni a békeszerződés után is Nagyváradon, hiszen a város akkori hetvenezer főnyi lakossága közül a román elem nem több hét- vagy nyolcezernél, a többi nyelvében és kultúrájában teljesen magyar!

A napilapok agyoncenzurázva politikával alig foglalkozhatnak. Tágabb, akadálytalanabb tér nyílik szépirodalomban a magyar műveltség kiélésére. S a polgárságban még kísért a kissé hetyke tudat, hogy tíz évvel azelőtt a „Holnap” idején egész Magyarország irodalmi figyelme fordult Várad felé! Ezért nem véletlenség, hogy éppen Nagyváradról indul meg a későbbi erdélyi irodalom megszervezése. A „Magyar Szó”, majd a „Tavaszi”, irodalmi lapok olyan időkben keletkeznek Nagyváradon, amikor (ezerkilencszáztizenkilenc nyarán) még javában dörögnek az ágyúk Szolnok körül. A „Magyar Szó” nyújt első komoly megszólalásra alkalmat az akkor még ismeretlen Gulácsy Irénnek, a „Tavaszi” pedig Zsolt Bélának azonkívül, hogy ez a két irodalmi lap toborozza össze első ízben a változott viszonyok között egész Erdély akkori írógárdáját!

Az irodalminál nehezebben tört meg a politikai némaság. Kolozsvári nógatósokra csupán egy évvel a trianoni békeszerződés aláírása után indul meg kétúj ságró, Perédi György és e könyv írója, hogy a váradi magyarság heverő politikai erőit megmozdítsák. Eleinte kemény hatósági akadályokba ütközik a szervezkedés. S amikor 1922-ben a város magyarságának első ízben nyílnék alkalmak — akkor még kerületi választás alapján — parlamenti képviselőt küldeni Bukarestbe, éppen a hiányos szervezkedésre való tekintettel követheti el a választási elnök, hogy lényegtelen formahibákra támaszkodva üsse el a választásban való résztvételtől Wilker Józsefet, a magyar jelöltet. Négy évvel később is csak az Averescu—Goga román néppártjával kötött

paktum alapján jut Nagyvárad magyar képviselőjéhez. Kotzó Jenő kágyai szőlőbirtokost és Weiss Sándor kolozsvári lapkiadót juttatják ekkor a váradi voksok a képviselőházba, Kocsán János táblabíró pedig a szenátusba. A következő évi választáson, a liberális párt uralma alatt azonban a képviselőjelöltként fellépő Kocsán kibukik. 1928-ban nyílik alkalom, hogy a várost ismét magyar férfiú képviselhesse a törvényhozásban Hegedűs Nándor személyében, akit három egymásután következő ciklusban (1928, 1931, 1932) küldhet a város és vármegye bizalma a parlamentbe. De 1933-ban Hegedűs Nándor is kibukik.

Több-kevesebb szerencsével kísérletezik a Magyar Pártba tömörült váradi lakosság ugyanez időben befolyni saját sorsa intézésébe a városi törvényhatóságban. A még magyar időkből itt maradt dr. Soós István fejt ki különösen hatékony tevékenységet régi polgártársai érdekében, több ízben viselt alpolgármesteri pozíciójában. Nehezítette azonban a magyarság méltó érvényesülését, hogy a kormányon egymást rendkívül gyors egymásutánban felváltó román pártok sűrűn nyúlnak a kinevezett városi tanács rendszeréhez s ily esetekben — ami 1935 elején is fennáll — a tanácsban egyetlen autochton magyar polgár sem található. Voltak azonkívül a várospolitikának belső magyar hiányosságai is. A Magyar Párt nem mindig tudta a szükséges összhangot tartani a nagyon öntudatos magyar munkássággal, sőt gyakran saját polgári, de radikálisabban gondolkozó elemeivel sem. Egy-egy városi választásnál vagy képviselőválasztásoknál a baloldali munkásság váradi szervezetei nemcsak hiányoznak, de egyenesen szembe kerülve vetekednek a magyarpárti szervezetekkel, holott a választásoknál rájuknehezedő hatósági nyomás lényegesen erősebb, kíméletlenebb. Meg kell adni viszont, hogy a városi tanácsba bekerült baloldali munkásképviselők nem egyszer vittek éppen magyar ügyekben lelkes vezérszólamot.

Hogyan hatott ki a lakosság nemzeti összetételére a világháború, a forradalom és az államhatalmi csere

két évtizede? Nagyvárad lélekszáma 1910-ben a katonaságot is beleértve hatvannégyezer volt. Húsz év múlva ez a lélekszám kilencvenesire emelkedett.

A nemzetiségi megoszlásra irányadó felekezetek 1910-ben így állottak:

Róm. kat.....	19.819		
Református	19.459		
Ág. ev.....	1.377	Görög keleti.....	4.649
Zsidó.....	<u>15.155</u>	Görög katolikus ..	<u>3.385</u>
	55.810		8.034

Még abban az esetben is, ha a második csoportban feltüntetett két görög egyház valamennyi hívét romának vesszük — holott az 1910-es népszámlálás nemzeti-ségi bevallásai ennek ellentmondanak — négy évvel a világháború kitörése előtt Nagyvárad ötvenötezer főnyi magyar lakosságával csupán nyolcezer román lakos állhatott szemben.

Húsz évvel később, 1930-ban, a vezető magyar felekezetek közül a római katolikusokét valami ezer-egynéhány száz visszaeséssel, a reformátusokét pár-száz lélek emelkedésével ugyanott találjuk, ahol 1910-ben hagytuk őket. (1930-ban 18.022 római katolikus és 19.847 református.) Emelkedett az ágostai evangélikus lélekszám, még pedig 4105-re és lényeges szaporulat mutatkozott a zsidóságnál, amelynek száma 15.155-ről a két évtized során 20.287-ig nőtt. Ez utóbbi hitfelekezet harminchárom százalékos szaporulatánál is jóval nagyobb azonban a két román egyház híveinek számbeli előretörése: a görög keletieké 9732-re, a görög katolikusoké 7756-ra. S a két görög egyház hívei ma már valamennyien románoknak vallják magukat! A román lélekszám tehát a két évtized folyamán a legfeljebb 8034-ről 17.488-ra nőtt, ami *több, mint száz százalékos* duzzadást jelent.

A románság felszaporodásának fő rugója kizárólag politikai. Az új államhatalom uralmának már első tíz évében csaknem teljesen kicseréli a régi magyar tiszt-

viselőosztályt az új románnal. A zsidóság szintén erős szaporulati arányának okait a keresztény-magyar lélekszámmal való viszonylatában a háborúszántotta Galíciából történt keleti beözönlésben, másrészt abban lelhetjük fel, hogy szemben a másik két nagy magyar felekezet fiaival a zsidóság elenyésző mértékben vette igénybe a repatriálást. Önámítás volna a zsidóság öt- ezres szaporulatát hiánytalanul a magyarság erősítőjének feltüntetni. A világháború kitörése után négy és fél évvel már román uralom van Nagyváradon. Négy és fél év pedig vajmi kevés idő, hogy menekült családok az őket adoptáló társadalomba nemzetileg felszívódjanak. Ha a hajléktalanná vált keleti zsidóság menekülése után valamelyik irányban nemzetiségileg áthasonult, az csak részben történhetett a magyarság felé. Tekintetbe kell vennünk továbbá azt az erős cionista áramlatot, amely Nagyváradot sem kímélte meg teljesen. Tárgyilagosan tehát körülbelül a mai zsidó lakosság háromnegyed részét — az 1910-es létszámnak megfelelőt, azaz tizenötezer zsidót számíthatunk Nagyváradon nyelvben, léleekben, műveltségében magyarnak. Hozzáadva e tizenötezer számot a római katolikus, a református, evangélikus, továbbá a magyar baptisták ezerre menő s az unitáriusoknak alig százat meghaladó lélekszámához, a város ezerkilencszázharmincas évbeli magyarságát mintegy ötvennyolcezerben lehet megállapítani a tizenhét és félezer románnal és ötezer olyan zsidóval szemben, akik a magyarságra nézve közönyösek.

Nem érinti lényegesen a nemzetiségi arányt az a tény, hogy az itt csoportosított nemzetiségek a kilencvenezerre összeszámlált város lakosságából nem igen tesznek ki többet nyolcvanezernél, mert a különbözetenek fennmaradó, közel tízezres, s az egyházi nyilvántartásokban fel nem tüntetett átmeneti lakosság (katonaság, diákság, időszakos cselédek stb.) eloszlási százaléka valószínűleg annak az arálynak felel meg, amit a felekezetiileg nyilvántartott lélekszámból megállapítottunk.

A román gyarapodás mögött való számbeli lemaradásunknál jelentékenyebb súlyú a hátraesés, amit gazdasági, s főként nemzetkulturális tekintetben kell önmagán Nagyvárad magyarságának tapasztalnia.

Ilyen értelemben történt hanyatlásainkra egy-két rávilágítás:

A nagymúltú premontrei kanonokrend gimnáziumában a tanítást néhány évvel az államhatalmi változást követőleg miniszteri rendelettel beszüntették. Másik hatalmas középiskolánkat, a Főreált, mint állami intézetet veszi át a román kultusz-kormány s a csakhamar „Gajdu-lyceum”-nak átkeresztelt tanintézetben a magyar szekció néhány tantárgyán kívül az oktatás átváltozik román nyelvűvé. A magyar oktatás két nagy vereségét csak részben pótolhatja, hogy a zsidóságnak diplomatikusabb viselkedésével sikerült magyar líceumot felállítani saját ifjabb nemzedékének használatára, és hogy egy-két középiskola-jellegű intézmény, mint a „Társulati Felsőkereskedelmi Iskola” és a „Református Tanítónőképző Intézet”, bár súlyos fenntartási gondok közepette, ma még él.

Közel másfél évszázados működés után kizűnt meg 1934-ben a jogakadémia is, melynek tannyelvét előzőleg szintén romanizálták. A hatalmas épülettömb, mely a régi Űri-utcán a premontrei templomhoz s rendházhoz tapadva mint gimnázium és jogakadémia nemzedékeken keresztül fogadta falai közé az ifjúságot, immár hulló vakolatával hirdeti némán az idők változását. A gimnázium boltíves tantermeiben kereskedelmi irodák, ipari műhelyek rendezkedtek be s nagy tornateremben éveken keresztül rokkant gépkocsik számára tartottak fenn garaget. A gimnázium megszüntetésénél jóval kevesebb vihart vert a lelkekben a jogakadémia megszüntetése. Az akadémiáról indultak ki ugyanis helyi viszonylatban azok a román diákmozgolódások, melyeknek éles kicsengését Nagyvárad az 1927-ben rombolásig kilengett diákkongresszusban szenvedte meg.

A középiskolai magyar oktatás félárbcra ereszkedésével a város szellemi élete máris érezhetően hátrányba

került nemcsak Kolozsvárral vagy Marosvásárhellyel, hanem akár a kis Nagyenyeddel vagy Szatmárral szemben is. Oxigénbelégzést néha tiszteletreméltó erőfeszítéssel alkalmaznak még a vonagló váradi magyar kultúrjövőn egyes lelkesek vagy csoportok, de arról már komolyan beszélni sem lehet, hogy az itteni iskolákból oly fiatal nemzedék kerüljön ki, amely akár a romániai kisebbségi élet viszonylataiban is vezetőszerepet vállalhasson.

Egyházak, nőegyletek kultúrelőadásai, egyidőben néhai tudós Karácsonyi János, később Némethy Gyula elnöklete alatt és Perédy György főtítkársága alatt működő „Szigligeti-Társaság”, a másik oldalon a munkásszervezetek s a „Szabadegyetem” tanfolyamai igyekeztek tudásközlés terén tőlük telhetőleg legtöbbet nyújtani. De e szellemi különítmények iparkodásában a póttanyag sohasem volt, nem is lehetett százszázalékos ahhoz, hogy a félbenmaradt rendszeres nevelést helyettesítse. Fogynak, elfáradnak s az egyre sokasodó anyagi gondokban morzsolódnak azok sorai is, akik eddig önként, s legtöbb esetben minden ellenérték nélkül vállalták e „diplomanélküli pedagógiát”.

Némi felületességtől Nagyvárad a világváltozást megelőzőleg sem volt teljesen mentes. A valaha fényárban úszó, híres kirakatváros gyárvállalatai, kereskedelmi üzemei között hiába keresett volna a szem mondjuk kultúrpalotát. Városi könyvtára a kor igényeitől már békeidőben messze elmaradt. A múlt századvégen létesített kis múzeumában, melynek legértékesebb gyűjteménye is elkerült tőlünk, sohasem tolongtak a látogatók. Hogyne zsugorodnék tehát számborbórként napról-napra egy utánunk jövő nemzedék jószintű magyar műveltségébe vetett reménységünk, amikor ma minden szellemi összehasonlítás vagy ellenőrzés feszélyezettsége is végzetesen meglazult?!

Proletár élettrend felé rohanunk. Nem fenyegetne még egyedül e miatt a felszívódás veszedelme, ha az anyagi lekoldusodás mögött ott nem kísértene a szellemi közöny!

Szegénységének kényszeréből ereszti azonban már Nagyvárad az érdeklődés kézfogását a szórakozásba eltett kultúra olyan intézményével szemben is, mint a színművészet. Kecses, oszlopszatos, görögderűs színház-épülete, a budapesti Vígszínház mása, a század eleje óta díszíti a Bemér (ma Mária királyné) teret. Az ezerkilencszázhuszas évek első felében előbb Erdélyi Miklós, majd különösen Parlagi Lajos igazgatása idején a színház vonzereje még csorbítatlan volt a magyar közönségre. Parlagi igazgatása operaegyüttest is könnyen elviselt a prózai és operett-társulat mellett az egószóves színi évadokban. Előadásai vetekedtek bármely fővárosi színház művészi teljesítményeivel s Imre Sándor rendezései a legújabb nyugati színpadismeret tanúságait hasznosították a díszes kis színházban. Ekkor, az első román impériumbeli években, vagyonában s jövedelmében még meglehetősen rendületlenül élt egy ideig a város magyar polgársága. Az újabb évtizedforduló ellenben új és új nyelvvizsgálóin keresztül elsöpörte a tisztviselőosztályt, gazdasági válságokban, pénzügyi megrendülésekben elsősorban a kisebbségi őslakosságra járt reá a rúd, s a vagyonában megtizedelt magyar lakosságot a csapás-sorozatok mindjobban távolítják a színház kultuszától. Rövidesen kiderült, hogy a város állandó színházat eltartani képtelen s ma már feladva ebbeli önállóságát is, a kolozsvári társulat vendégszereplései dacolhatnak csupán időnkint a másnapokon mozgószínházzá vedlő, vagy román társulatoknak kaputnyító színház egykori közönségének részvétlenségével.

Többi magyar-túlsúlyú erdélyi várostestvéreivel együtt Nagyvárad is azt a grafikont írta le az uralomváltozás óta, amelynek vonala lázasan iramlott felfelé az új impérium kezdetén. Könnyű kereseti lehetőségek nyíltak eleinte azok számára, akik nem politizáltak. S ha a város, malomiparával az élén, nyugati piacának elzáródásával veszített is régi gazdasági életének folytonosságából nagyon sokat, — rugalmas polgárai hamar kárpótolták magukat új életlehetőségek megragadásával. A városi ingatlanforgalomnak soha nem tapasz-

taít virradata kellette magát. A régi nemzedék lelkiekben és vagyonban visszaszorítva vonult kifelé, egyrészben a nyájas szőlődombok perifériális csöndjébe, hogy belsővárosi házait s pozícióit új embereknek adja át. A felpezsdült élet külső csillogása kápráztat néhány éven át. A háborút követő lakásínségen gyorsan segít a városi ingyen-házhelyek kiosztása. Csinos, de rendkívül szétterülő új városnegyedek bújnak ki gombamódra a föld alól. A város belterülete jó időn át alig építkezik. Helyette a telepek nyúlnak el a közeli falvak, Biharpüspöki, Szent-János, Váradszöllős és Ussi alá s a Kommandáns-réten a Szálka-tanyáig. Széles útvonalak, melyek mentén tervszerűen történik a kis családi lakóházak emelése és lehetetlen összevisszaságok keverednek egyé e szeszélyes városfejlődésben, ahol néha az építkezők türelmetlensége azt se várja meg, hogy a városigazgatás beletekintszen saját engedélyeinek ellenőrzésébe s máris áll a kis ház a periférián, nem egyszer olyan földdarabon, ahova esősebb tavaszokon rendszeresen látogat be a házakba a kiáradt Körös.

Kissé gazdátlanul ügető fogathoz hasonló e tekintetben a város, a gyeplőt kissé erősen a lovak közé dobták. Csoda-e mindez, hogyha tudjuk, hogy Nagyváradnak annyi városi tanács-, polgármester- és főispán-változása volt az utolsó másfél évtizedben, hogy egy-egy vezetőszemélye vagy bizottsága átlag sem tarthatta magát egy évnél tovább a helyén!

Mi az tehát e sok negatívum között, amiben a város mégis kifejezi mai létformáit?

Lassú, de feltartóztathatatlanul látszó áthasonulás a történelem létparancsára! Nemcsak az éles szembe-helyezkedést, de a ragaszkodás erőteljesebb feltételeit is nélkülöző rugalmasság az egyéni létért! Amint a XVI. század derekán egy nemzedék életében tudta elejteni Várad Szent László emlékeinek árnyékában katolicizmusát, amint száz évvel később, a harmincéves törökuralom idején a sziklaszilárdnak hitt protestantizmusát máris kikezdte a mohamedanizálódással takart életigény, úgy kezdenek szertenőni most polgá-

rainak életében a légyökörek arrafelé, amerről éppen süt a nap.

Mutatja e hasonulást Várad itt-ott új építkezésében is.

Bárok egyházépítkezései s a világháború előtti két évtized roham-fejlődéséből ittmaradt kusza stílusú középületei s polgári palotái közé mai városlélektani arculatát is kifejezőleg nőnek sima, leegyszerűsített, modern s takarékos kislakásai, másrészt sokcirádás, boltív-árkádos óromániai jellegű házai.

A román művészet-történelem Brancoveanu Konstantin havasalföldi vajda uralkodásához fűzi annak az építészeti iránynak kifejlődését a XVII. század utolsó és a XVIII. század első tizedeiben, amelynek legtisztábban fennmaradt emlékei a bukaresti Mogoșoia-kastélyon és Stavropoleos-templomon vagy az Olt-völgyben emelt Horezu apácakolostoron láthatók. Az olasz renaissance-építkezésnek a bizáncit ellensúlyozó hatásaként alakult ki két és fél száz évvel ezelőtt a Regátban a Brancoveanu-stílus, kissé erőszerűvé zsúfolt homlokzati architektúrájával s az emeleten is végigszaladó, bolthajtással koronázott oszloposoros, nyílt tornácaival.

Ennek a stílusnak első beköszöntése Nagyváradon pár évvel ezelőtt történt a Kápolna-téri régi római katolikus kiskápolna átépítésével, a református Nagytemplom közelében. A kápolnát a római katolikus egyház átadta a görög katolikusoknak, utóbbiak pedig a tatarozási munkálatok során vitték bele a kápolnába a Brancoveanu-stílust. Kevéssel később a volt Széchenyi-téri (jelenleg Parcul Traianon lévő) görög katolikus szeminárium épületén estek nagyobb szabású átalakítások, új emelet húzása a régi falak fölé. S a Szeminárium egész impozáns mai utcai homlokzata szintén a Brancoveanu-irányt tükrözi. Legkomolyabb szabású alkotás volt azonban ebben a stílusban a görög katolikus püspökségnek a Pável és volt Beöthy Ödön (ma Strada Cantemir) utcák közötti telkén tavaly emelt épület-tömbje, melynek továbbépítési tervei szerint

valóságos kis passage- és tornáctelep alakul a város közepén. De mind sűrűbben alkalmazzák ugyanezt az építészeti modort a jómódba jutott román magán-építkezők is. Jellegzetesen ily stílusú házak láthatók a beboltozott Páris-patak helyén nyitott új Averescu-utcában s több új telepen.

A külső városarculat átalakulásához tartozik egy-két régi magyar szobor áthelyezése s helyükbe román vonatkozású emlékművek emelése. így került a város egyik főteréről a Szent László-szobor a római katolikus Székesegyház udvarára s a színház előtt állott Szigligeti-szobor a szintén kivülebbső régi Schlauch-tér (Parcul Carmen Sylva) fásora elé. A Szent László-szobor helyére Ferdinand román király, Szigligeti helyére Mária királyné bronzszobra került. A körösparti református templommal szemben Eminescu, a Széchenyi-téren Delavrancea, a színház mögötti kis parkban Vulcan román írók mellszobrait helyezte el az új uralom.

*

Amennyire fokként formálódott a^ külső város - arculat s határozott meglepetéseket időről-időre inkább azoknak hozott átöltözködésével, akik nem élve állandóan forgatagában, hosszabb időközökben láthatták viszont, éppoly csendes eltolódásokban különbözött el tizenhat éven át az új váradi magyar nemzedék a régitől. A gyermek, ki a román uralom beköszöntésekor tíz éves volt, ma az alkotó és kenyérkereső élet kapujához érkezett. Polgári színvonalú megélhetésére az előtte élt nemzedék vajmi kevés reményt adhat át neki. Eszme - körben pedig ez elhagyott ifjú nemzedék minden határozottságot nélkülöz.

A ma huszonöt-huszonhat éves kisebbségi fiatalember már jórészt román szellemben végezte középiskoláit. Legjobb esetben halvány, elnagyolt ismeretekkel botladozik, amint rá kell tévednie a magyar történelmi és művelődési múltnak az ő számára ingoványossá vált talajára. Akad sorainkban már fiatal

ügyvéd, aki a magyar helyesírás vagy helyesbeszéd alapvető elemeit is fájdalmasan sérti hétköznapi szóhasználatában. Ez ifjúságnak eszmekör szerint való tagozódásában az első csoport a család és egyháza hagyományain át legalább *törekszik* megmaradni nemzetműveltségének sáncai között. A falanksz másik, keserűbb s kalandosabb része a legbaloldalibb nemzetköziségben keresi eszményeit s találja meg helyette legtöbb ízben a hatóságokkal való elkerülhetetlen összeütközést. Ámde mindkét csoportnál sivárabb az az „utánpótlásunk”, melynek már a hovatarozás sem okoz fejtörést.

Kik, meddig, melyik csoportnak fölényével fogják magukat átküzdeni egy ezidőszerint még láthatatlan nyugvópontra, a jövő kérdése ez, amire feleletet kockáztatni nem lehet. A lazuló kapcsok a családban, az egyházak melengető szeretetében s céltudatában valamennyire még tartanak. A régi lefitymáltságból bizonyos megtartó erővé előléptetett műkedveléseknek is kijár a kíméleti elismerés, hogy egy-egy röggel hozzájárulnak a széthullás szélére érkező fecskefészek szüntelen tatarozásához.

Igen eredményes munkát tudott kifejteni éppen ilyfajta tapasztóeszközökkel a református egyház. Mióta az Erdélyen kívüli, de Romániához tartozó református-ság Máramarostól Orsováig ívelő hatáskörével Nagyváradon kapott püspököt Sulyok István személyében, azóta nagyon lelkes, friss egyházi és világi erők bevonásával a szoros értelmű egyházi munkán túlmenőleg is jelentős erő érezhető erről az oldalról a magyar közműveltség szétesésével, elparlagiasodásával szemben Várad életében.

A régebbi nemzedék életbíróbb része társaságbeli sikon próbálja ösztönösen egyensúlyozni magát belső érintetlen magyarságának fenntartása és a román társadalommal való érintkezése közt. Annyit mindenestre jelentenek ez összeköttetések, hogy számtalan félreértést, a teljesen ismeretlen rétegre mindig ránehezítő gyanakvások következményeit sokban elhárítják

politikailag fellegesebb időszakokban. Ily érintkezések gyökeréből nőtt ki évekkel ezelőtt a tiszteletreméltó példaadás, hogy Lázár Aurél dr., a város román polgármestere és képviselője a csödbejutott magyar színészet érdekében személyesen kollektálta végig a tehetősebb polgárokat, vagy hogy az 1927-es diákrombolások idején Constantineanu alezredes verte szét egyik zsinagóga fosztogatóit.

Az egymástmegértés szelleme ült diadalt túl a politikán abban a művészi teljesítményben is, amit Pestre A. Gheorghe román író mutatott fel Ady Endre költeményeinek az Újságíró Club kiadásában megjelent kitűnő fordításában.

A klubéletet a többségi és kisebbségi társadalom semleges zónájaként a forradalmak utáni idők teremtték meg. Régi polgárok távozása, visszavonulása és újak megjelenése, előtérbelépése már az ezerkilencszázhuszas éveknek elején társadalmilag az elszigetelődés érezhető zavarát eredményezték. A békebeli Nagyvárad társaságbeli életformáinak fenntartása lehetetlenné vált a Biharmegyei Kaszinó megszűnésével s más hasonló intézmények megbénulásával. Lehetetlenné vált annak a helyzetnek felismerésével is, hogy a helybeli kasztokban egymásról legritkább ember tudta, hogy ki kicsoda, s az erős kávéházi életet élő váradiakban elhaltalmasodott a kényelmetlen érzés, amit az okozott, hogy megszokott kávéházainak korlátlan nyilvánosságában megfelelő és meg nem felelő elemek saj tolódtak egymás közelébe.

A formákat valamivel erősebben respektáló kluboknak később belsőberendezésileg is barátságosabb, meghittebb légköre, bizonyos kiválasztás, majd a kereteik között nyújtott kultúrszórakozások, végül a klubonként kialakult megszokás, szolidaritás az egykor kávéházváros Nagyváradot nemsokára a klubváros jellegzetességeivel színezte át. így keletkezett legelőször az Újságíróklub, utána a pénzelőkelőségek Unió-klubja, a magyar középosztály N. S. E. klubja, a sportifjúság

N. A. C. klubja s utoljára a román társaságok Crisanája. Népszerűségében ma is az újságíróklub vezet, igaz, hogy tagjainak kényelemben, kultúrszórakozásokban mindenkor a legmagasabbat igyekszik nyújtani s előadótermének dobogóján hetenként kétszer-háromszor magyar, román, sok esetben más nyelvű előadók, írók, énekesek, muzsikások követik egymást a leggondosabban megválogatott műsor szerint.

Ha végül is, ám nem legutolsó sorban, kell megemlékezni a napisajtóról. Megvolt a váradi újságírásnak is a maga küzdelmes-kezdeti, később pompásan virágzó, azután újból nehezzé vált korszaka. A város első politikai lapja, a „Bihar” közel háromnegyed évszázaddal ezelőtt indult el útján. Volt idő, amikor súlyban, színvonalban a nagyváradi újságírás országos tekintélynek örvendezett. És ha szerepe jelenleg, a fojtogató gazdasági helyzetben, a szókimondás erős politikai korlátozásának korában még erdélyi viszonylatban is meglehetősen hátrányba szorult, jelentőségét azért nem lehet ma sem lebecsülni, hiszen mellőle másnemű nyelvi, kulturális, közéleti és politikai gyékényeink éppen Váradon sikadtak ki leginkább, vagy koptak el nála is ijesztőbb méretekben. Egyéb kenyérkereset híján nagyváradi magyar újságírónak lenni egy jelentőségű az éhenhalással, holott a kisebbségi sors éppen Nagyváradon és éppen az újságírásra róta legsúlyosabb terheit s legtöbb készült-ségi és készenléti igényeit. A napisajtót 1935-ben hót magyar újság („Szabadság”, „Estilap”, „Erdélyi Lapok”, „Napló”, „Friss Újság”, „Erdélyi Magyarország”, „Magyar Hírlap”) és egy román napilap, a „Gazeta de Vest” képviselik. A magyar napilapok jelentős száma csupán látszatra jelent egészséges sajtóéletet. A közönség leszegényedésével karöltve dumpingáron kísérletező kislapok a többinek tökeerősségét régen megtámadták s szerkesztőségeikben alkalmazott „átmeneti újságíróikkal” egyre közvetlenebbül veszélyeztetik laptársaik színvonalát, tekintélyét.

... Egy múlt századbeli angol társadalomtudós Európa intellektuális kifejlődésével kapcsolatban dermesztően állapította meg:

— „A nemzetek éppúgy születnek, nőnek s pusztulnak, mint az egyes emberek. Egyikük túlkorán s túlgyorsan éri el céljait. Másikuk csak akkor, amikor ez kora, érettsége folytán már kijár neki. Egyiket zsöngye gyermekkorában pusztítja el a kór. A másikat államberendezkedési betegségei döntik meg. A harmadik politikai öngyilkosságnak esik áldozatul. A negyedik még öregen is vonszolja magát. Mégis: — valamennyi nemzet számára létezik a cél felé haladásában az *élrendeltetésnek egy határozott iránya*, lett légyen célja bárminő”.

Pusztító kórnak, az önösszeszedés hiányában rejlő lassú öngyilkosságnak avagy a létfenntartás céljának elérése felé vezető út fáradalmának állapotában tartotta-e úgyahogy Nagyvárad magát?

Minden baja, szegénysége, lecsuszamlása ellenére is nagy kérdés, az a város-e már, melynek kapujára ki szabad függeszteni a dantei „*per me si va neila citta dolente*” felírást?

Bármily közelből, együttelve vele, adatik látnunk önhibáit, sorscsapásait, Jánus-arcát és olykor halottinak tetsző lárváját, mégse akasszuk se tornyaira, se gyárkémenyeire még a „*Sir álmváros*” cégtábláját.

Európának politikailag sokkal kevésbé érintett nemzet-társadalmaira is vitustáncokat átkozott a háborút követő idő. Kisebbségi helyzetében, e gazdaságilag kétszeresen mostoha, ős politikailag szokatlanul súlyos korszakban a váradi társadalom megítélésében nem lehet zsinórmértékünk a kedvezőbb múlt. Határmenti helyzete még a belsőerdélyi városokkal való összehasonlításban is túlsók akadályt gördít életerőinek méltó kifejtése elé. Múltjának szükségszerűleg történt kialakulása, társadalomösszetételi adottságai sem a legszerencsésebbek ahhoz, hogy létküzdelmét az erők egységesítésével könnyen vihesse győzelemre.

De maga a tény, hogy küzd, ha szegényebb eszközökkel is, mint belsőerdélyi sorstársai, egymagában is

vigasz és életképesség jele. A küzdelme, időben és kimenetelben sejtethetetlenül, ha többet nem, legalább egy Madách Imre-rezümét megér.

S a nap is süt olykor utcái, nyáron strandoló, sportoló ifjúsága fölött. Enyhe éghajlata alatt szebben talán, mint befelé, a nála keményebb vértetű Királyhágón-túli városokban. Életének szegénységében is sodra van a Körös partjain, legalább külsőséges értelemben, vidámságban, s valami utánozhatatlan derűben, könnyedségben.

A Jánus-arcnak csak egyik felére vésődtek fáradt, öreges redők. Másik felén az önbizalom és életakarát mosolyog.

Irodalom.

Bunyitay Vince: A nagyváradí latin szertartású székes-egyház. (1880.)

Bunyitay Vince: A váradí püspökség története. (1883.)

Bunyitay Vince: Nagyvárad a török foglalás korában. (1892.)

Bubics Zsigmond: Magyarországi várak és városok fa-és rézmetszetei. (1880.)

Gyalókey Jenő: Nagyvárad vára. (1889.)

Karácsonyi János: A nagyvárad-olaszi Plébánia-templom története. (1884.)

Dr. Tóth-Szabó Pál: Nagyvárad az erdélyi fejedelmek s a török uralom korában. (1904.)

Biró József: Nagyvárad bárók és neoklasszikus művészeti emlékei. (1932.)

Csernák Béla: A református egyház Nagyváradon. (1934.)

Csernák Béla: A nagyváradí reformata árva ekklesia régi gyászából kikelése. (1933.)

Cséplő Péter: A nagyváradí róm. kath. Főgimnázium története. (1894.)

Bozóky Alajos: A nagyváradí királyi Akadémia százados múltja. (1889.)

Hegyesi Márton: Bihar vármegye 1848-49-ben. (1885.)

K. Nagy Sándor: A váradí színészet története. (1884.)

Náményi Lajos: A váradí színészet története. (1898.)

Lakos Lajos: A váradí zsidóság története. (1912.)

A Nagyváradí Jogakadémia Ifjúsága: „Várad” (Segélyalbum). (1864.)

Dobozy Miklós: Emlékbeszéd Beöthy Ödönről Bihar megye közgyűlésén. (1882.)

Sipos Orbán: Bihar vármegye és Nagyvárad népoktatási Emlék-Albuma. (1896.)

Sipos Orbán: A biharvármegyei Népinevelési Egyesület története. (1909.)

Láng József: A „Nagyvárad” politikai napilap huszonhat éve. (1896.)

A „Nagyvárad Napló” szerkesztősége: Bihar megye és Nagyvárad írásban és képből. (1912.)

Dr. Edlmann Menyhért: Dr. Várady Zsigmond emlékezete. (1913.)

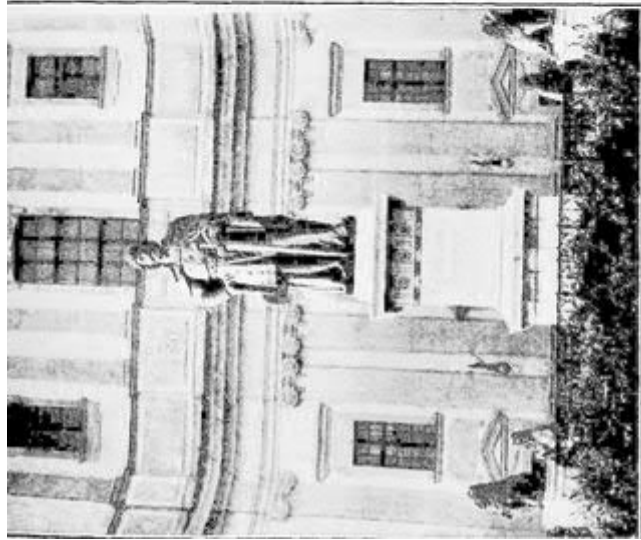
A város 1598-ban

Nagyvárad a XVII. században

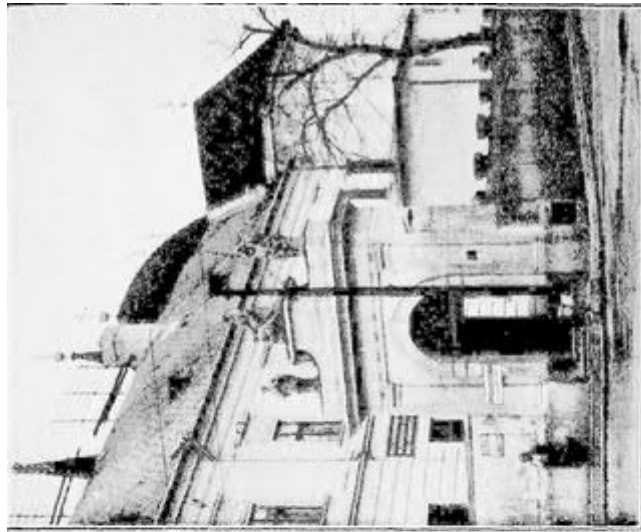

Látkép 1850-ből

Szent László király szobra

Nagyedrad

Az Irigalmas-rend szanatóriumának kapuja
(XVIII. sz.)